

УДК 37.091.4

DOI: 10.31499/2307-4906.4.2019.200153

ТРИАДА ПЕДАГОГІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Дрозд Олена, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та інклюзивної освіти, керівник Науково-дослідного центру розвитку ідей Василя Сухомлинського, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського.

ORCID: 0000-0001-8134-7353

E-mail: olenadrozd0509@ukr.net

У статті порушується проблема пріоритету духовних цінностей мислителя світового рівня Василя Сухомлинського, аналізується позиція педагога щодо триади: Родина – Любов – Батьківщина. Значна увага приділяється аксіологічному підходу, завдяки якому краще усвідомлюється значення творчості Василя Сухомлинського в умовах формування європейської свідомості. Наголошується на тому, що праці Сухомлинського не втратили своєї актуальності й дотепер, адже цінності-домінанти, які слід виховувати у дітей і юнацтва – вічні. Автор підкреслює, що ядром гуманістичної системи Василя Олександровича був щирий інтерес до особистості дитини, синергетичний характер впливу на кожного учня.

Ключові слова: аксіологія, ціннісні орієнтації, Василь Сухомлинський, моральне виховання, почуття власної гідності, сімейні взаємини, особистість, Батьківщина, патріотизм, нація, громадянське виховання.

PEDAGOGICAL VALUES TRIAD OF VASYL SUKHOMLYNSKYI

Drozd Olena, PhD in Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Pedagogy and Inclusive Education, Head of Vasyl Sukhomlynskyi Ideas Development Research Centre, Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University.

ORCID: 0000-0001-8134-7353

E-mail: olenadrozd0509@ukr.net

The article deals with the problem of the well-known world level thinker Vasyl Sukhomlynskyi's spiritual values priority. The author analyzes the teacher's position regarding the triad: Family – Love – Motherland. She considers the role of family relationships from Vasyl Sukhomlynskyi's point of view, and argues that it is the family – the foundation in the formation of a growing personality. Much attention is paid to the axiological approach, through which the importance of Vasyl Sukhomlynskyi's work in the conditions of the formation of the European consciousness is better understood. It is emphasized that Sukhomlynskyi's works have not lost their relevance, because of the dominant values that are eternal and should be brought up in children and adolescents. The author emphasizes that the core of the humanistic system of Vasyl Sukhomlynskyi was a genuine interest in the personality of the child, a synergistic character of the influence on each student. The article proves that the humanist educator has defined a hierarchy of pedagogical values for himself, which is dominated by a triad: Family – Love – Motherland. Based on Sukhomlynskyi's pedagogical and philosophical views, the author concludes that people are, first and foremost, children. When national dies in children, the death of a nation is inevitable.

Among the research methods the most acceptable is comparative, since it helped to analyzing the views and thoughts of the teacher in the context of modernity. The purpose of the article is to evaluate the

axiological priorities of modern youth and the desire to prove that the pedagogical values of Vasyl Sukhomlynskyi did not cross time.

Keywords: *axiology, value orientations, Vasyl Sukhomlynskyi, moral education, self-esteem, family relations, personality, Motherland, patriotism, nation, civic education.*

Сторічні роковини Василя Сухомлинського – це гідний привід ще раз звернутися до його педагогічних ідей, усвідомити всеосяжну, багатоаспектну наукову і творчу спадщину мислителя світового рівня.

Динаміка розвитку педагогічних ідей Василя Олександровича вражає широтою філософсько-методологічного плану. Ядром його гуманістичної системи був щирий інтерес до особистості дитини, синергетичний характер впливу на кожного учня. Педагог-гуманіст визначив для себе власну ієрархію педагогічних цінностей, в якій домінує триада: Родина – Любов – Батьківщина.

Аналізуючи фундаментальні праці Василя Сухомлинського, зокрема 60-х років ХХ століття, академік Михайло Богуславський пише, що у Сухомлинського склалася цілісна, самобутня філософсько-педагогічна система інтегрального характеру, заснована на духовних цінностях.

Духовні цінності – це основа виховання і навчання. Цінності розглядають і виділяють не тільки відносно того чи іншого часу, устрою, етапу, але і як даних природою кожній окремій людині. Ще давньогрецькі філософи говорили про притаманні людській сутності моральні якості для опису ідеальної людини (фізично і морально досконалої). Про духовні цінності йдеться і в Біблії, Корані, Торі – там вони представлені у вигляді позитивних норм поведінки.

Свого часу В. Сухомлинський на практиці застосовував «Десять не можна», «Десять негідних речей», «Закони дружби», «Кодекс людської порядності» та ін. У праці «Духовний світ школяра» В. Сухомлинський відстоював ідеї виховання особистості на гуманістичних засадах, необхідності її розумового, морального, естетичного, трудового, фізичного розвитку. Особливе місце у становленні особистості займає моральне виховання, адже в ньому корениться те, що робить людину людиною: «Доброта має бути таким же звичним станом для людини, як мислення. Вона має стати звичкою» [4, с. 204].

Духовним фундаментом моральної вихованості людини, за переконанням Сухомлинського, є усвідомлення істини, що за добро треба платити добром. Для педагога-просвітителя моральні норми закріплені у таких поняттях, як: добро, обов'язок, совість, гідність, справедливість, щастя, сенс життя та інші, вони й визначають характер поведінки людини. Морально-ціннісного досвіду дитина набуває тоді, коли вона навчиться вірно розуміти добро і зло. Високі моральні якості з'являються тоді, коли дитина осмислює Золоте правило моральності: «Стався до інших так, як би ти бажав, щоб ставилися до тебе» [12, с. 2–8]. Духовно-ціннісною вершиною особистості, на думку Василя Олександровича, є почуття власної гідності, яке (якщо воно притаманне людині) не дозволить принизити гідність іншого. Таким чином, ключовим ми вважаємо аксіологічний підхід, який спрямований на реалізацію завдань гуманізації суспільства, де найбільш значущою цінністю проголошується ідея різнобічно й гармонійно розвиненої особистості, яка визнає почуття власної гідності і повагу до іншого – важливими морально-етичними чеснотами.

В українському педагогічному словнику зазначається, що виховання людини можна розглядати як керування становленням або зміною ціннісних орієнтацій

2, с. 357]. Вкрай важливим у цьому процесі є спрямування підростаючого покоління до загальнолюдських гуманістичних моральних цінностей.

Аксіологія (теорія цінностей) – філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності та структурі ціннісного світу, зв'язки цінностей між собою, з соціальними і культурними чинниками, структурою особистості [2, с. 29]. Аксіологія консолідує не тільки етику цінностей, що охоплює її значну частину, але й такі сфери як: пізнання, мистецтво, релігія, побут. Виступаючи в якості інструмента соціального регулювання, цінності виступають тією проміжною ланкою, яка пов'язує поведінку людини з її важливими соціальними інструментами, ідеалами, інтересами та вимогами.

Аналіз аксіологічних пріоритетів сучасного українського суспільства здійснено в наукових працях С. Аваліані, О. Балакіревої, Т. Бутківської, М. Боришевського, В. Васютинського, А. Кавалерова, С. Кримського, Л. Мисіва, Є. Причепій, А. Ручки, Г. Ситніка, Ю. Сурміна та ін.

Зважаючи на потужний потенціал, який має педагогічна спадщина Василя Сухомлинського, ставимо за мету з'ясувати, які педагогічні цінності заклав у свої філософські ідеї видатний педагог. Завданням статті є оцінка аксіологічних пріоритетів сучасної молоді і прагнення довести, що триаду педагогічних цінностей Василя Олександровича не перекреслив час.

Ми переконані, що вихованість, ввічливість, порядність, тактовність дитина переймає від батьків. Водночас грубість, хамство, брехливість, лицемірство несвідомо успадковуються від батька й матері. Так само думав і Василь Сухомлинський, тому Родина – це перший компонент у триаді його цінностей: «Важко уявити щось огидніше за деспотичну насолоду владою людини над людиною. Мерзенний деспотизм неосвічених батьків – це одна з причин того, що у дитини з юних років викривлюється уявлення про добре начало в людині, вона перестає вірити в людину і людяність. В обстановці деспотичного самодурства, дріб'язкових дорікань, постійних звинувачень маленька людина стає жорстокою, а це, на мій погляд, найстрашніше, що може відбуватися в духовному світі дитини [5, с. 114]. Ми абсолютно згодні з думкою педагога, бо дитина, яку критикують, не припиняє любити батьків, вона припиняє любити себе. Твори Василя Олександровича пронизані ідеєю, що «сім'я – це та казкова піна морська, з якої народжується таємнича краса сімейних взаємин...» [8].

Сімейні взаємини – це теплі почуття до батьків та інших родичів. У них спільні спогади, традиції. Відносини будуються на підтримці, допомозі у важких ситуаціях. Спільні свята, відпочинок дозволяють родині частіше зустрічатися, якщо батьки і діти живуть в різних місцях. Найважливішою умовою хороших сімейних взаємин є міцний фундамент сім'ї, який базується на авторитеті батька й матері, подружній вірності чоловіка і дружини, їхній любові до дітей, відданості обов'язку їх виховання, повазі й любові до батьків і материнського покликання жінки [8, с. 34].

У книзі «Мудрість батьківської любові» В. Сухомлинський наголошує: «Що таке – моральна готовність до материнства і батьківства? Людська сутність найбільш повно розкривається в понятті «борг». У тому, що людина покладає на себе відповідальність за іншу людину. Борг, відповідальність і ще раз відповідальність – ось та атмосфера, в якій треба виховувати істоту, яка народилася людиною, щоб вона гідна була називатися високим ім'ям Людини» [5, с. 11].

Сімейні взаємини тісно пов'язані із поняттям «ставлення», яке є надзвичайно

активно вживаним, передусім через взаємозв'язок саме з емоційною сферою особистості. За визначенням І. Беха, «без емоційного компонента суб'єктивно-оцінних ставлень взагалі бути не може» [1, с. 157]. Тобто будь-яке за змістом ставлення завжди має бути емоційно пережитим особистістю. На думку Б. Ананьєва, зародившись у системі конкретних взаємин людей, внутрішні ставлення особистості перетворюються на певні вольові якості, уподобання, смаки, моральні звички, на певний стиль внутрішнього життя людини [3, с. 157].

Академік І. Бех висловлює думку, що «категорія «ставлення» є однією з ключових для процесу формування і розвитку особистості, оскільки за її допомогою розкривають становлення смислового зв'язку, єдності людини і світу, самого змісту цієї єдності: чи буде вона морально конструктивною чи деструктивною стосовно індивіда [1, с. 156]. У людини виникають емоційні відносини, які проявляються в прихильності, любові, симпатії та їх протилежностях – неприязні, ворожнечі, антипатії. Більшість дослідників вважають, що сімейні взаємини будуються на трьох рівнях: соціальному, емоційному, сексуальному.

Василь Олександрович, ще у середині минулого століття, наполягав на тому, що статеве виховання – важливий етап у становленні індивіда, обґрунтував доцільність і необхідність участі сім'ї в процесі виховання статевої культури молоді: «Мистецтво поважати і розуміти перше кохання – цей «егоїзм удвох» – дуже важлива передумова гармонії духовного світу, дорослих-вихователів і підлітків-вихованців [13, с. 14].

Саме тому педагог виділив такі основні завдання статевого виховання школярів: оволодіння позитивним досвідом моральних відносин між статями, формування морального ідеалу сімейного життя, моральних переконань, на яких ґрунтуються кохання, шлюб, сім'я. Серед провідних принципів педагогічної системи В. Сухомлинського – принцип виховання дітей із урахуванням їх статевої приналежності. Також особливої уваги народний учитель надавав диференційованому підходу до виховання хлопців і дівчат.

У Павлівській середній школі, вперше серед тодішніх радянських шкіл, було започатковано спеціальний курс «Культура взаємовідносин у сім'ї». Так, із цього приводу В. О. Сухомлинський писав: «В дитячому віці, і особливо в отроцькі роки, величезну роль відіграє свідоме керування бажаннями. Ми розповідаємо дітям яскраві життєві історії – для того, щоб людина думала про бажання, а це не так просто. Навчити людину бути вірною своєму почуттю, обов'язку, слову можна тільки за тієї умови, якщо бажання осявається світлом доброї, чистої, високої і благородної думки... Тільки коли думка відіграє провідну роль у керуванні почуттями, виховуються гідні людські бажання. Там, де вчинками керують сліпі бажання, там, де думка дрімає – народжується моральна спустошеність, розбещеність [5, с. 186].

Оцінка місця підліткового періоду в загальному процесі онтогенезу ніколи не була однозначною. В. Сухомлинський називає підлітковий вік «другим народженням людини», «народженням конкретної людини – чоловіка чи жінки» [11, с. 345]. З огляду на це, Василь Сухомлинський радив: «Як важливо, щоб перші думки про добре, сердечне, найпрекрасніше, що є в світі, – про любов до людини – пробуджувались на особистому досвіді, щоб найдорожчим для дитини стали батько й мати» [11, с. 93].

Нам імпонують спостереження Василя Олександровича: «Я відразу бачу дитину, в якій батьки глибоко, сердечно, красиво, віддано люблять одне одного. У такої дитини

лад і спокій на душі, стійке душевне здоров'я, щира віра в красу людську, віра в слово вихователя, чуйність до тонких засобів впливу на людську душу – доброго слова і краси» [5, с. 16].

Важливим аспектом у контексті сімейних взаємин є батьківське спілкування, яке допомагає встановлювати доброзичливі, правдиві та щирі відносини між батьками і дітьми, розвивати і збагачувати позитивні сімейні традиції і звичаї, виховувати дітей на позитивних прикладах родоводу і сім'ї.

В умовах безпосереднього сімейного спілкування діти прилучаються до традицій своєї сім'ї і, разом з тим, свого народу: «Ось так і починає дитина пізнавати світ людини – з матері й батька, з того, як звертається мати до нього, як батько ставиться до матері. З усього цього і складаються перші дитячі уявлення та поняття про добро і зло» [5, с. 20].

У своїх публіцистичних працях, зокрема, в статті «Слово до батьків» В. Сухомлинський по-новому інтерпретує проблему батьківського авторитету, застерігає батьків, говорячи: «знайте і пам'ятайте – діти переживають ваше падіння, як своє особисте горе, сприймають вашу радість, як свою. Бережіть же дитячу любов до людини!».

У статті «Обережно дитина» Василь Олександрович гідно відреагував на лист А. Буренкової «Ремінна педагогіка». Він резюмує: «Виховання – це піднесення людини, постійне і копітке, багатостраждальне і радісне. Істинна майстерність вихователя полягає в тому, щоб його вихованець поважав себе, цінував почуття власної гідності. Якщо дитина не поважає себе – це вже межа катастрофи» [14, с. 422–426]. Критерієм вихованості, за В. Сухомлинським, є совість людини, її вміння бачити очима інших людей і оцінювати свою поведінку, наче збоку: «...перевірй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре» [8, с. 311]. Власне, цією цитатою Василь Олександрович висловив своє педагогічне кредо, свою принципову життєву позицію, якій він не зраджував упродовж життя.

Сімейні моделі поведінки, розповіді батьків про дитину відображають певні особливості батьківської виховної позиції, ставлення до дитини та деякі порушення у вихованні: повага до дитини, співпраця з нею, емоційна близькість, стиль ставлення, контроль за дитиною. З цього приводу Василь Олександрович писав: «Там, де немає мудрості батьківського виховання, любов матері і батька до дітей спотворює їх. Є багато різновидів цієї потворної любові, головні з них: любов розчулення, любов деспотична, любов відкупу» [5, с. 111].

Результати неправильного виховання, на думку педагога-гуманіста, очевидні: «Безвідповідальність і легковажність у батьківстві й материнстві – це вади особистості, першопричина яких криється в спотвореному уявленні про щастя й радість життя. Той, хто не зуміє продовжити себе в своїх дітях, забуває, що в старості на нього чекає самотність» [5, с. 129]. Далі Сухомлинський резюмує: «Людина залишає себе насамперед в людині. У цьому наше безсмертя. У цьому вище щастя і сенс життя. Якщо ти хочеш залишитися в серці людському – виховай своїх дітей» [5, с. 138].

В сучасних умовах розвитку національної системи освіти ідеалом виховання визнається гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна й національно свідомою особистість, яка володіє глибокою громадською відповідальністю, високими духовними якостями, родинними та патріотичними почуттями, є носієм кращих

надбань національної та світової культури. Потужним джерелом із неабияким виховним потенціалом і компонентом тріади педагогічних цінностей Василя Сухомлинського є Батьківщина.

У книзі «Народження громадянина» Василь Сухомлинський писав: «У житті людини має бути щось найголовніше, що стоїть вище від усіх повсякденних турбот, тривоги, пристрастей. Ставлення до ідеї Батьківщини, як до священного й найдорожчого, облагороджує всі людські почуття, зближує, ріднить людей, очищає душі від усього, що принижує гідність» [6, с. 218]. Під громадянським вихованням В. Сухомлинський розумів складну, цілеспрямовану діяльність, що забезпечує становлення та розвиток у людини громадянської свідомості, почуття власної гідності, мужності й патріотизму.

Ми розглядаємо громадянське виховання як процес формування громадянськості, як інтегративної якості особистості, що дає змогу людині відчувати себе морально, політично й юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними.

Виховання у дітей любові до Батьківщини, на думку Сухомлинського, має починатися з ранніх років – з виховання любові до сім'ї, до міста чи села, в якому народився, до рідної української мови, до природи рідного краю. Він зазначав: «Любов до Батьківщини починається із захоплення красою того, що бачить перед собою дитина, чим вона милується, у що вкладає частку своєї душі» [6]. У казках і оповіданнях Василя Олександровича настільки спокійно, точно, невимушено ведеться мова про красу рідного краю, що діти, мимовільно отримують знання, переживають почуття, запам'ятовують чудові українські слова-назви всього чарівного.

Для виховання у дошкільників любові до Батьківщини слід використовувати такі твори В. Сухомлинського: «Бабусин рушник», «Відлітають лебеді», «А що там за лісом?», «Про що ж тепер щебечуть ластівки?», «Мені захотілось додому», «Серед степу в липневий день», «Квітуча вишня», «Де ж тепер помостить вивільга?», «Найважчий урок», «Деркач і Кріт», «Червоні маки за хатою», «Бо за морем – чужина», «Старий і ластівка», «Курчата», «Синій світ», «Вічна тополя», «А пісня жива», «Соловей і Жук», «Не забувай про джерело», «Який слід повинна залишити людина на землі?», «Якби я стала невидима», «Дятел і дівчинка» та ін. [15].

Василь Олександрович прагнув, «...щоб у дитини і підлітка боліло серце за те, що відбувається навколо неї і поряд з нею, щоб вона з дитинства пережила, відчула громадянські радощі, громадянські прикрощі. Щоб кожен вихованець відчув особисту причетність до долі народу, пройшов урок громадського піклування про інтереси народу, перехворів, перестраждав за те, що особисто його ніби не стосується». Сила й ефективність патріотичного виховання визначається тим, наскільки глибоко ідея Батьківщини оволодіває особистістю, наскільки яскраво бачить людина світ і саму себе очима патріота. Щоб виховати морально стійку особистість, треба виховувати в дітях почуття обов'язку людини перед людиною, перед суспільством, перед Батьківщиною [6].

Народний учитель наполягав, що саме через громадянську активність, безпосередню участь у громадських справах і можна виховати справжніх патріотів: «Якщо в дитинстві й отрочтві людина піклувалася про свої інтереси, якщо спільне стало для неї глибоко особистим, вона у зрілі роки стане справжнім патріотом» [6, с. 16].

Першочерговою умовою формування рис громадянина Василь Олександрович

вважав організацію емоційно насиченого, діяльного життя школи, розвиток громадянської активності кожного індивіда в контексті діяльного життя шкільного колективу. Він визначив підлітковий вік як особливо важливий для формування громадянина і довів, що риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру й некерованими соціальними впливами. Педагог-гуманіст підкреслював, що задовго до повноліття підліток має жити громадянськими думками й почуттями. У своїх фундаментальних працях «Народження громадянина», «Батьківщина в серці» Василь Сухомлинський наголошував, що «...в житті людини має бути щось найголовніше, що стоїть вище від усіх повсякденних турбот, тривоги, пристрастей» [6, с. 513]. І далі: «Ставлення до ідеї Батьківщини як до священного й найдорожчого облагороджує всі людські почуття, зближує, ріднить людей, очищає душі від усього, що принижує гідність» [6, с. 513].

Разом з тим, Василь Олександрович визначив закономірності процесу патріотичного виховання:

- глибокі патріотичні почуття і переконання;
- моральна доблесть та ідеал;
- патріотична непримиренність;
- патріотичні турботи й тривоги за долю свого народу;
- патріотична гордість.

Завданням кожного педагога за Сухомлинським – «відкрити перед кожним вихованцем усі джерела, якими живиться могутнє почуття любові до Батьківщини. Це і природа рідного краю, слово рідної мови, культ Матері й Батька, Мала Батьківщина, її історичне та героїчне минуле, працелюбність» [6, с. 133–135].

Так, у системі виховної роботи Пависької школи проводилися уроки громадянськості, вечори: «Вчися бути справжнім громадянином», дискусії: «Можна, не можна, треба» тощо.

Василь Сухомлинський, без сумнівів, знакова постать вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки, а його творча спадщина є вищою сходинкою сучасної педагогіки. Людина неординарна, емоційна, яка вражає запереченням усіх навчально-виховних канонів минулого століття і оригінальністю мислення. Аналізуючи педагогічну концепцію Василя Сухомлинського й досить широку географію розповсюдження його ідей, доходимо висновку, що значний інтерес учителів світу до тріади педагогічних цінностей Сухомлинського, його філософії виховання свідчить про новаторство та життєвість ідей педагога, про те, що ці ідеї – не випадкове явище в науці, а серйозний науково-педагогічний доробок, який заслуговує на детальне вивчення й критичний аналіз. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо у вивченні психотерапевтичного впливу казок Василя Сухомлинського на психічний розвиток дітей молодшого шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ: Либідь, 2008. 848 с.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 375 с.
3. Педагогическая антропология: учеб. пособие / авт. и сост. Б. М. Бим-Бад. Москва: Изд-во УРАО, 1998. 576 с.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Рідна школа, 1976. Т. 1: Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. 654 с.

5. Сухомлинский В. А. Мудрость родительской любви. Москва: Молодая гвардия, 1988. 304 с.
6. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. 3-е вид. Москва: Молодая гвардия, 1979. 253 с.
7. Сухомлинский В. А. Письма к сыну. Москва: Просвещение, 1979. 271 с.
8. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ: Рад. школа, 1978. 263 с.
9. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю. Київ: Рад. шк., 1988. 310 с.
10. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину: вибр. твори: в 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 2.
11. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Избр. произв.: в 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. (на українском языке). 670 с.
12. Сухомлинский В. А. Что такое добро и зло. Свободное воспитание. Москва: ВЛАДИ, 1993. Вып. 3.
13. Сухомлинский В. А. Трудные судьбы. Москва: Знание, 1967. 79 с.
14. Сухомлинський В. О. Обережно: дитина! Вибрані твори: у 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5.
15. Сухомлинський В. Казки Школи під Голубим Небом: казки, притчі, оповідання / упоряд О. В. Сухомлинська; худож. М. В. Перевальська. Київ: Освіта, 1991. 191 с.

REFERENCES

1. Bekh, I. D. (2008). *Vykhovannia osobystosti: pidruchnyk*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainskyi i pedahohichnyi slovnyk*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
3. *Pedagogicheskaiia antropologiya* (1998). B. M. Bym-Bad (Ed.). Moscow: Yzd-vo URAO [in Russian].
4. Sukhomlynskyi, V. O. *Vybrani tvory*. (Vols. 1–5). Vol. 1: *Problemy vykhovannia vsebichno rozvyvnenoi osobystosti. Dukhovnyi svit shkoliara* (1976). Kyiv: Ridnashkola [in Ukrainian].
5. Sukhomlynskyi, V. A. (1988). *Mudrost roditelskoi liubvi*. Moscow: Molodaja hvardija [in Russian].
6. Sukhomlynskyi, V. O. (1979). *Narodzhennia hromadianyna*. Moscow: Molodaja hvardija [in Ukrainian].
7. Sukhomlynskyi, V. A. (1979). *Pisma k synu*. Moscow: Prosveshcheniye [in Russian].
8. Sukhomlynskyi, V. O. (1978). *Batkivska pedahohika*. Kyiv: Rad. shk. [in Ukrainian].
9. Sukhomlynskyi, V. O. (1988). *Sto porad uchytelevi*. Kyiv: Rad. shk. [in Ukrainian].
10. Sukhomlynskyi, V. O. (1976). *Yak vykhovaty spravzhniu liudynu: vibr. tvory* (Vols. 1–5; Vol. 2). Kyiv: Rad. shk. [in Ukrainian].
11. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). *Sertse viddaiu ditiam. Yzbr. proizv.* (Vols. 1–5; Vol. 3). Kyiv: Radianska shkola, (na ukrainskom yazyke) [in Ukrainian].
12. Sukhomlynskyi, V. A. (1993). *Chto takoe dobro i zlo. Svobodnoe vospitanie*. Moscow: VLADY, issue 3 [in Russian].
13. Sukhomlynskyi, V. A. (1967). *Trudnye sudby*. Moscow: Znanie [in Russian].
14. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). *Oberezhno: dytyna! Vybrani tvory* (Vols. 1–5; Vol. 5). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
15. Sukhomlynskyi, V. (1991). *Kazky Shkoly pid holubym nebom: kazky, prytychi, opovidannia*. O. V. Sukhomlynska, M. V. Pereval'ska (Eds.). Kyiv: Osvita [in Ukrainian].